

EZREDEVÉGI IRODALOMTÖRTÉNET

Disputa Kulcsár Szabó Ernő „A magyar irodalom története 1945–1991” c. könyvéről

TAMÁS ATTILA

Új rend, új koncepció – problémákkal

Az utóbbi években – főként a politikai-társadalmi fordulatot követően – megszorodtak a korábban született irodalomtörténeti munkákat érő bírálatok: tévesek az arányaik, elhibáztak a szempontjaik, torz az értékrendjük; különösen az elmúlt fél századra vonatkozóan. Jogossá válik ilyen helyzetben a várakozás: mikor lép elő valaki az „így nem jó” ismételt deklarációnak sorából – ha nem is okvetlenül az „így kell azt csinálni!” magabiztos gesztusával, de legalábbis egy szerényebb „én így gondolnám” megfogalmazásával.

Csak hát ez a dolgok nehezebbik része. Egy berendezett szobában is könnyebb azt megállapítani, hogy több bútor darab valamiért nincs épp a legmegfelelőbb helyen, mint új rendet kialakítani. Az egyetértés hangjaira is nagyobb eséllyel lehet számítani a kifogások hangoztatásakor, mint annak alkalmával, ha új koncepció bemutatására szánja el valaki magát.

Kulcsár Szabó Ernő most erre a népszerűtlenebb – és mindenképpen nehezebb – feladatra vállalkozott.

Többek között arra – és egészében véve eredményesen –, hogy az eddigiektől eltérve egyetlen magyar irodalomban gondolkozzék, ne pedig határok sokasága által tagolhatóan. Kényszerítő erőik alól felszabadulva, protokollistákat is félretelve engedi érvényre maga által választott elméleti felfogásának vezérgondolatait. Pedig nem arra törekszik ennek során, hogy egyéni szemléletének újszerűségével irányítsa magára a figyelmet: azzal a meggyőződéssel munkálkodik, hogy az irodalom történetének időnkénti újraírását úgysem egy-egy személyiség végzi el, hanem végső soron maga az „élő irodalmiság”, mely „folyvást változó viszonyt létesít az őt... föltételező hagyomány-nyal”. Természetes, hogy több tekintetben is viták kialakítására teremtve ezáltal alkalmat, mintegy föl is tételezve azokat.

Az első tisztázást kívánó kérdés, amelynek problematikusságát maga Kulcsár Szabó Ernő is jó előre jelzi, az, hogy vajon korszakhatár volt-e egyáltalán 1945?

Azt vitathatatlanul mondja ki azután, hogy irodalmunk ezt követően „alapjában megváltozott helyzettel szembesült”, joggal teszi azt is hozzá, hogy ennek ellenére 1948-ig még ugyanazok az irodalmi élet meghatározó személyiségei, „akik nálunk a klasszikus modernség második hullámát” alkották. Problematikusnak az mondható itt, hogy mintha mégsem venné azután kellő mértékben figyelembe, hogy a „még néhány évig” terjedő időszakban érvényesülő „irányszerkezeti feltételek”-et radikálisan meg tudták ugyan szakítani a politika változásai, az azonban már korántsem annyira biztos, hogy ez valóban teljesen „megszakított folytonosság”-ot tudott-e eredményezni.

(Ahogy ezt egy fejezetcím is megfogalmazza.) Igaz ugyan, hogy az 1948-cal kezdődő időszak külső körülményei – az időszak többszöröséből következően – jóval nagyobb hatással voltak magára az irodalomra is, mint amekkorával az 1944. március végével kezdődő egyetlen évnek a politikai eseményei, mégis fölvetődik, hogy vajon *alapjában* lett volna-e ezért más ennek a jelentősége? Radnóti, Illyés, Weöres lírájának az ekkori publikációs lehetőségek közt noteszban vagy asztalfiókban maradt alkotásait is a negyvennégyes időszakhoz szoktuk számítani – habozás nélkül minősítve épp ezeket az időszak *igazi* termésének –, nem sokat törődve azzal, hogy mi jelent meg ekkoriban irodalom gyanánt a szélsőjobb lapjaiban. Itt viszont a 47-tel kezdődő évtized úgy, ahogy van, „az egész 20. századi magyar irodalom talán legsivárabb időszaká”-nak minősítést kapja. Nem téve világossá, hogy csak a *külső föltételekről* esett-e szó, vagy pedig magáról az *irodalomról*? Amelynek – természetesen szól ilyesmiről is a könyv írója, de csak mint meghökkentő „paradoxon”-ról, a „teljesen azért nem téveszthetjük közben szem elől azt sem” hangszínével – többek között a *Harmadnapon* kötet, A *huszonhatodik év*, a *Mária mennybemenetele*, *Az elveszített napernyő*, *A szarvassá változott fiú kiáltozása...* a *Rege a tűzről és a jácintról*, az *Egy mondat a zsarnokságról* is ott található a lírai termésében, a *Niki*, Mándy- és Mészöly-novellák és Németh László-drámák „társaságában”. Egy évszázaddal hátrább tekintve: *A walesi bárdokat* is a Bach-rendszer időszakának irodalmi termésében tartja számon általában az irodalomtörténet-írás, nem látva ebben paradox jelenséget, külön kérdésnek tartva, hogy mely publikálást nyert versek köszöntötték annak idején a Magyarországra látogató uralkodót. Tény persze, hogy igazán *ható* tényezőkké az írások általában nyomdai megjelenésüket követően lesznek, mégis meggondolandó, hogy ez-e a legfontosabb. Az *Omagyar Mária-siralom* a mi századunkban került csak be irodalmunk messzebbre terülő hálózatrendszerébe, mégis hagyomány, hogy keletkezésének az évszázadában kerül tárgyalásra.

Ideje tehát tisztáznunk, hogy a társadalmi föltételek rendszerétől meghatározott *irodalmi élet* alakulásában, vagy pedig az alkotók produktumainak egymásutánjából kirajzolódó *folyamatban* kutatjuk-e inkább „az irodalom történetét”.

Pontosabban fogalmazva: azt célszerű előre megvilágítani az irodalomtörténetek íróinak, hogy *adott esetben* ők minnek a megírására vállalkoznak. (Egyetlen szerző is írhat ugyanarról az időszakról két különböző felfogáshoz igazodó munkát.) Kulcsár Szabó Ernő nagyobb mértékben irányítja figyelmét a jellegzetesebben irodalmi kérdésekre, tárgyalásmenetébe azonban olyan szempontok keverednek, amelyeket inkább társadalomtörténetieknek minősíthetünk.

Máskülönben elismerésre méltóan széles körű, éppenséggel nem felületes világ-irodalmi tájékozottsággal vizsgálja irodalmunkat, szem előtt tartván, hogy a belterjeség provinciális, torz értékrend kialakításához vezethet. „Vigyázó szemét” főként Európán tartva tekinti át négy és fél évtized magyar szépirodalmát, egyaránt vállalkozva jelentős értékek elemző számbavételére és kisebb vagy nagyobb mértékben elmarasztaló ítéletek megfogalmazására. Nem elégszik meg műelemzések csoportosításával, könnyedén „feldobott”, foltokból kirajzolódó színvázlatkészítéssel, vagy életrajzokhoz köthető alkotások tárgyalásának egymás mellé rendezésével. Erős elméleti érdeklődésével, kitűnő szakmai iskolázottságával fontos szempontokhoz igazodva törekszik a legfontosabb fejlődésvonalaknak (illetve a tőlük való eltéréseknek) minél határozottabb megvilágítására. Anélkül, hogy ez merő spekulativitáshoz vezetne, hiszen mindvégig jó versek, regények, drámák, novellák kerülnek nála előtérbe, s kiemelkedő íróink munkássága adja tárgyalásmenetének fő anyagát.

Évtizedeink egyik fontos irányzatához igazodva a nyelvhasználatnak, a „nyelvi magatartás”-nak, a „nyelvszemléleti pozíció”-nak, a művek modalitásának a vizsgálata jut itt részben érvényre, ehhez a nyelvvel eleven kölcsönhatásban álló individuum megjelenési módjainak elemzéseit társítva a leggyakrabban. Ami azt is jelenti, hogy azok közé tartozik, akik számára a nyelv több olyan konvenciók által megszabott jelrendszernél, melynek legfőbb funkciója értelmes közlések megfogalmazásában és továbbadásában ismerhető föl. Magatartásnak testet adó, művészi létértelmezést szolgáló tényezőként tudja azt szemlélni, „az ember metafizikai helyének” jelzéseként. Mint olyan törekvések szolgálóját, amelyek ember és világa megnevezését-kifejezését célozzák – illetve azt célozzák.

Jogos szempontok, elismerést érdemlő vizsgálati eljárások. S ha nem képzeljük magunkat szigetlakóknak, akkor valóban korunk egészének összefüggéseiben (ha van ilyen) kell keresnünk a helyünket. Akkor is, ha ennek eredményeként néha fájdalmas értékítéleteknek a meghozására is rá kell magunkat szánni.

El kell azonban ennek kapcsán gondolkodni azon, hogy mi is igazában a véleményünk az irodalomban (és más művészetekben) a fejlődésről. Sokszor ugyanis éppen a fejlődés (és a valóságot megismerés) koncepcióinak elvetői hangsúlyozzák erőteljes szigorral „a korhoz igazodás”-nak a szükségességét, anélkül, hogy tisztáznák: milyen elméleti rendszer talaján állva teszik ezt. Sajnos, Kulcsár Szabó Ernő sem fejt ki (ilyen karcsú kötet nem is kínál rá persze lehetőséget), hogy milyen alapon tud néha kategorikusan úgy ítélni: bizonyos jel-, illetve kifejezési formák meghatározott időben „végleg kimerítették a maguk poétikai lehetőségeit”, s hogy valamilyen „szólam”-ot az író egy idő múltával már „nem vihetett tovább”, hogy bizonyos történések következményeképpen „lehetetlen”-né válik meghatározott jelek használata. A „vezető világirodalmi áramlatok” (amelyekhez történő „felzárkózás” követelménynek mutatkozik nála) mennyiben tekinthetők meghatározott irányban előrevivőknek, mennyiben alkalmi *divathullámok* következményeinek, és mennyiben egy fejlődésiránytól függetlenül változó ember-világ kapcsolatrendszer irodalmi megnyilatkozásainak? (Horribile dictu: „tükrözői”-nek?) Mennyiben *jellemző* – értékítéleteket maga után nem vonva – egy kor irodalmára a nyelv hagyományosan elfogadott szerepének megkérdőjelezése – a „nyelvre vetett bizalom” megingása – vagy a személyiség, a lírai alany destabilizálódása, és mennyiben számít ez egyúttal *követelménynek* is? (A művészi értékteremtés lehetőségeinek viszonylatában.)

Nehéz kérdések, amelyeket Kulcsár Szabó Ernő sem válaszol meg igazán.

Ezért valamilyen egészen szigorú szakmaiság álláspontjáról ítélve akár az a gondolat is fölvetődhet, hogy nem járt volna-e több – hiszen „tisztább” – eredménnyel, ha a korszakról adandó teljes körű áttekintés helyett az ugyanerre a néhány évtizedre vonatkozó nagy, a mostaninál teljesebben kidolgozott, jobban pontosított, maga által választott szempontjait következetesen érvényesítő (esetleg kevesebb értékítéletet sugalló) *tanulmányt* ír a kötet méltán elismert szerzője. Akinek szívügye, hogy legyen korunk magyar irodalmában eligazodni segítő könyvünk, az mégis inkább annak örülhet, hogy ezt veheti a kezébe. Kulcsár Szabó Ernő a szerzők hallatlan sokaságában eligazodni segítő (vö. az akadémiai kézikönyv utolsó köteteinek szétfolyó anyagbőségével!), a korábbiaknál (a Klaniczay Tibor által szerkesztettnél is) meggyőzőbb értékrendet adva útba igazító könyvet adott ezúttal a „szakmai olvasók” kezébe. Lehet vele vitázni nem egy kérdésben; azon is, hogy vajon Illyésnél kellőképp figyelembe vette-e késői korszakának olyan alkotásait, amilyen például a *Bemutató* vagy a *Hiány a kéziratban*, hogy

Juhász Ferenc esetében mi okozhatta az *Anyám* említetlenül maradását, nem becsüli-e értékén alul a kötet Örkénynek az írásművészetét – vagy például indokolt-e külön alfejezetet szentelni Cseres Tibornak ott, ahol Rónay György prózája, a drámaíró Sütő András vagy Székely János munkássága nem jön szóba. (És persze máson is.) Hiányolhatjuk némely megfogalmazás pontosabb értelmezését, ugyanakkor felróhatjuk, hogy így sem éppen könnyű olvasmánnyal kínál bennünket a sorok írója.

Meggyőződésem azonban, hogy több okunk van az öröme. Megtört a jég azzal, hogy napvilágot látott az első összegező szakmai írás egy sokat vitatott, kimagasló teljesítményt és szégyellnivaló publikációkat egyaránt magába foglaló periódusról. Igényes szempontokat alkalmazva, elmélyült, értő elemzésekkel (elemzésrészletekkel) gyarapítva róla szóló ismereteinket. Gondolkodásra sarkallva.

Jöhetnek a vitacikkek – jöhetnek a más felfogásban formálódó újabb összegezősek. (Vajha mennél kevesebb személyes indulatot magukkal hozva.) Joggal tehető fel, hogy Kulcsár Szabó Ernő könyve mérföldkőnek fog számítani legújabb évtizedeink kutatásában. (Ha talán majd kisebb csatater veszi is körül ezt a követ – és magán a követ is marad majd nyoma a nézetek ütközéseinek.)